

Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti-I* (1268-1578)

 Prof. Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU

“Ortaçağ'da gelip Orta Kür'ün güneyinde yerleşen ve Hristiyanlığı kabul eden **Kıpçaklar**, daha 1208'de bir kuvveti oturak (yerleşik) kavim sıfatıyla, köy ve kasabalarda yaşıyorlardı. Anı'nın doğusunda Elegez Dağı eteğinde bunların, (Ermenice kaynaklarda, Kıpçak manastırı anlamına anılan) Kıpçak-avank isminde manastırları vardı. İlhanlı Hükümdarı Abaka Han zamanında (1265-1282), Ahıska bölgesinde sahneye çıkan Hristiyan Türk **Çıldır Atabekleri** ile bu Kıpçakların İslâmlaşması başladı.”

Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî Togan¹

“(Kafkaslar'ın orta geçidi Daryalı aşarak) Gürcistan'a giden Kuman/Kıpçaklardan büyük bir kısmı dönmemiş, orada kalmış ve türlü ovalara (1124'te de Erzurum-Saltuklu Emirliği'nden aldıkları Çoruk boyundaki balkanlık/ormanlık derelere) yerleştirilmişlerdir. Doğu Anadolu'da Çıldır Gölü çevresindeki **Kıpçaklar**, işte bunların halefleridir.”

Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat²

Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde, 310 yılı aşan bir dönemi yaşayan bu Ortodoks-Hristiyan Kıpçaklı Atabekler Hükûmeti (1268-1578) konusu “Osmanlı Öncesi Anadolu Beylikleri” bahsi içinde hemen okul kitaplarımıza girecek değerde ve hayâtî ehemmiyet taşımaktadır. Biri lisans ve biri de doktora hocam olan, dünyaca tanınmış iki büyük Türk tarihçisinin eserlerinden alınan yukarıdaki haberlerin konusunu tanıtmaya çalışacağım.

Önce, rahmetli hocamız Togan'ın kullandığı “Çıldır/Çıldır Atabekleri” deyiminin çok yerinde

ve ilmî olduğunu belirtelim. Gürcü kaynaklarında, bu Kıpçaklı Atabeklerin Yukarı **Kür** ve **Çoruk** ırmakları boylarındaki ülkesine hep **Sa-Atabago** yani **Atabag Yurdu** denilmektedir. Osmanlı kaynaklarımızda ise, bunların ülkesi, Ağustos 1578'de, 1514'teki Çaldıran'dakinden sonra ikinci meydan savaşı yaparak Safaviler'i yendiğimiz **Çıldır Cengi**'nin hatırası olarak ve son Ortodoks-Hristiyan Atabekler yurdu **Ahıska**'nın da fethiyle kurulan yeni eyâlete, **Çıldır Vilâyeti**/Eyâleti denildi. 1829 yılında Edirne Muahedesi'yle ilk defa elimizden çıkıp savaş tazminatı yerine Ruslara verilen kuzeydeki 7 sancağın kopma-

* Bu makale, 15 Ocak 1988 tarihinde Ankara'da Türk Tarih Kurumunda verilmiş bir konferansın daktilolu metni olup ilk defa burada yayımlanmaktadır.

sına kadar, şu bölgeler, hep eski **Sa-Atabago/Atabek Yurdu** iken, 250 yıl boyunca, **Ahıska**'nın Beylerbeyi merkezi olduğu **Çıldır Eyâleti**'ne bağlı kaldı:

a) **Ahıska, Altunka'a/Kobliyan, Azgur, Hirtız, Tümük, Ahıkelek, Cecerek** sancakları, 1829'da elimizden çıktı. Buralar, 1921-Moskova Muahedesiyle de Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyeti'ne bırakıldı.

b) **Ardahan, Çıldır, Poshof, Hanak ve Göle** ilçeleri **Ardahan; Şavşat, Borçka, Artvin, Ardanoç, Yusufeli/Pertekrek** ilçeleri **Artvin; Şenkaya, Olur/Tavusker, Oltu, Narman ve Tortum** ilçeleri **Erzurum**'a bağlı olarak bugün Türkiye sınırları içinde yer almaktadır.

c) **Acara, Batum, Çürüksu/Kobulet** kesimleri, 93/1878 felâketimize kadar **Trabzon** Vilâyetimize bağlı **Batum** Sancağı'na bağlı iken, savaş tazminatı yerine Çarlık Rusya'sına bırakılmıştı. Millî Mîsâk'ın 2. maddesine göre anavatan Türkiye'den sayılmışken, 1921- **Moskova** ve **Kars** Muahedelerine göre, anadili Türkçe, öğretim ve basın yayını Türkçe, İslâm-Türk irfanına bağlılığını devam ettirmek üzere merkezi **Batum** da serbest liman olmak şartıyla, S.S. Gürcistan Cumhuriyeti'ne bağlı **Muhtar Acara** bölgesi diye elimizden çıkardık.

Ancak, Haziran 1926-Ankara Anlaşması ile, Millî Mîsâk'ımızın 1. Maddesinde yer alan Musul Vilâyeti Türklerinin Irak'a bırakılıp, yeni hududun kesilmesini müteakip, Sovyet Rusya'nın, **Acara** Muhtar bölgesinden bütünüyle Türkçeyi kaldırıp, yerine zorla Gürcüceyi koyduğunu görüyoruz. Buna itirazımıza karşı, 1926 güzünde yapılan Kızıldurdunun Kafkasya Manevralarını yerinde görüp tenkit eden Sovyet Genelkurmay Başkanın: "*Kafkasya'dan akan ırmakların (yani **Çoruk, Kür ve Aras**'ın) kaynakları elde bulunmadıkça, buranın hakkıyla müdafaası güçtür!*" şeklindeki sözlerine, yalnız Türk Ocakları Reisi Hamdullah Subhi Bey cevap vermişti!

1938'de de, **Batum**'un milletlerarası serbest liman olma durumuna son verildi...

Yukarıda işaret edilen **Çıldır** Eyâletimizin 1829'da Rus Çarlığına bırakılan **Ahıska-Ahılkelek** ve çevresindeki kuzey sancakları kesimi, 1917 Bolşevik ihtilâline dayanarak, Muhtar Türklük bölgesi olduğunu ilân etmişti. 1918-**Batum** Muahedesi'ne göre de Müstakil Gürcistan Cumhuriyeti, Türk halkının çoğunluğunu göreyerek buraları Türkiye'ye bırakmıştı. Ancak uğursuz **Mondros Mütarekesi**'ne göre ordularımız, Üç-Sancakla birlikte buradan da çekileceğinden yeniden Gürcülerin işgaline engel olmak üzere 5 Kasım 1918'de **Kars**'ta kurulan Millî İslâm Şûrası geçici hükûmetine katılmaya karar vermiş ve

Mart 1919'da saldıran Gürcü ordusuna karşı savaşmışlardı. Sonunda **İngilizler, Kars**'ı Ermenilere ve Ahılkelek ile **Ahıska**'yı da Gürcülere bağışladılar.

Almanya'nın yenilmesiyle galipler arasına katılan Sovyet Rusya, Kırım Türklerini yurtlarından sürerek, ülkelerini Ukrayna'ya vermiş, Dağistan'da da Karaçay-Balkarlar, Çeçenler, İnguşlar hatta Kalmuklar, Alman istilâcılarla işbirlikçilik etme suçundan, ata yurtlarından sürgün edilmişti. Ancak bu suçmaların büsbütün dışında kalan ve Alman savaşında birçok evlâdını kurban verip, yararlıklar da gösterip, altın yıldız bile alan **Ahıska-Ahılkelek Türkleri**, nüfusu 100 bini geçmişken, 15 Kasım 1944'te gece baskınıyla sürgün edilip, yurtları Gürcü ve Ermenilere peşkeş çekilerek, Özbek ve Kazak ülkelerine sürüldüler. Yolda ve vardıkları yerlerde açlık ve soğuktan 1/5 nispetinde kayıp verdiler. Böylece **Batum Acara**'dan sonra, **Mesket** dedikleri **Ahıska-Ahılkelek** bölgesinden Müslüman Türkleri kovarak, Gürcistan'ı ebedî dikensiz duruma getiren **Stalin**, bir yandan dünya Ermenilerini Türkiye'den toprak istemeye kıskırtırken beriden 19 Aralık 1945 günü Tiflis'te bir dergide yayınlanan "Akademi üyesi Tarihçi" diye "**İki Gürcü Profesörünün Türkiye'den Hakkı Talepleri**" adlı, **Kars, Ardahan, Artvin, Oltu, İspir, Bayburt, Gümüşhane ve Rize, Trabzon, Giresun ve Ordu** gibi dört Karadeniz ilinin Sovyet Gürcistan'ına katılması gerektiğini iddia eden makalesini, Moskova devlet gazeteleri ile Tass Ajansı o gün dünyaya ilân ediyor. Moskova radyosu da, yabancı dillere çevrilen bu makalenin bütününe yayınıyordu.

Ancak, Stalin öldükten sonra da, günümüze kadar bile Gürcistan'ın Türkiye'den toprak koparma iddialarından vazgeçmediğini görüyoruz.

Yirmi yılda bir yeni tertibi Moskova İlimler Akademisine yayımlanan Rusça *Büyük Sovyet Ansiklopedisi* gibi Tiflis'te çıkan *Gürcistan Ansiklopedisi* ve mektep kitaplarında, turist kılavuzu eserlerinde aynı iddialar yer almakta devam ediyor. Bu işin açık yönü. Bir de Türkiye içinde sinsice yürütülen ve 1968'de İzmir Fuarında bile yer alan "Türkiye'deki Müslüman Gürcüleri kurtarma ve Gürcistan'a götürme" diye özetlenecek bir propaganda var.³

1968'de İstanbul'da bolca basılan Türkçe **Gürcüstan** kitabı, önce Stockholm ve sonra İstanbul'da çıkarılan Türkçe-Gürcüce *Çveneburi* dergisi, kasetler, notlar, albümler, posta kartları, adreslere gönderilmekte ve Hicâz'a hacı olmaya giden yurttaşlarımıza varınca parasız dağıtılmaktadır. Bunun ilk korkunç meyvesi 12 Eylül 1980 öncesi "Fatsa Olayı" ve "Kömnü" denemesi oldu.

Yine ana konuya girmeden, Aras ırmağı kuzeyi ve güneyindeki iki Azerbaycan ile Doğu Anadolu'nun 2700 yıldan beri Türk ülkesi olduğunu, türlü delillerle ortaya koyup, bu uğurda makaleler, kitaplar ve bildirileri yayınlanan bir kimse olarak, çok kısa bir özet sunmama müsaadelerinizi dileyeceğim:

Azerbaycanlar ile Doğu Anadolu, Urartulu ve soydaşı kavimlerin ülkesi iken, MÖ. 720'lerde Kafkaslar kuzeyinden gelerek Urartuluları yenen **Kimmerler** ile, buralara ilk Türkler gelmiş ve coğrafyada hatıralar bırakmışlardır.⁴

Kafkas kuzeyindeki itaat etmeyen son Kimmerleri yurtlarından kovarak, MÖ. 680 yılında Kafkas geçitlerini aşarak hemen Asur hududuna dayanarak Ön Asya'da hâkimiyet kuran **Sakalar** (*Yunan kaynaklarında Skhit/Çikit=Çikler, Asur ve Bâbil çivi yazılı belgelerinde Aşkuzay, İşkuza, Tevrat'ta Aşkenaz*), 70 yıl sonra Suriye ve Fırat batısından çekilerek eski Urartulu ülkesinde küçülmüş olarak yurt tuttular. Eskiden Yunanca yazılan sonradan (*V. yüzyılda yerli Kartuli/Gürcü diline çevrilen*) **Kartlis Çkhovreba** (Gürcistan'ın Hayatı) adlı en eski destanî tarihe göre, Kimmerlerin gelişi, Hazarların seferi (*çünkü, Kımır/Kumar da denen Kimmerler, Bizans belgelerinde, Khazarların ataları olarak gösterilir*), Sakaların hâkim oluşu da, Türklerin İranlılardan bu ülkeyi kurtarıp, yerleşerek orduyu oluşturma ve hudutları korumaları diye anlatılıyor. Onlardan sonra (MÖ. 587'de) II. Babil Kırılının Kudüs'ü alıp yıkarken sürgün ettiği Yahudilerden bir kolun yolda kaçarak sığıntı olarak gelip Tiflis kuzeyine iskân edildiği; Makedonyalı İskender, ordusuyla geldiği sırada: **Çoruk** ile **Kür** ırmakları ve kolları üzerindeki kaleleri, **Bun-Türk** (otokton/yerleşik Türk) ve **Kıpçak** denilen yaman savaşçıların erlikle korudukları, yine bu eski Gürcistan tarihinde anlatılıyor. Yine bu kaynak, Türklerin Sarkinet (Sarı-kın-et=Sarıklar yurdu) adlı müstahkem kaleli şehirlerinin, İskender'e on iki ay karşı koyup savaştığını anlatıyor.

Bu destanî Gürcü kaynağı haberinin doğruluğunu benimseyen Hocamız A. Zeki Velidî Togan, Romalı Plinius'un (MS. 23-79 arasında yaşamış) verdiği şu sağlam bilgileri delil olarak göstermektedir:

a) (Dağıstan güneyinde, şimdiki Demirkapı-Derbent kapısı için) "Buna, **Kumanya** kapısı diyorlar."

b) Kafkas dağlarına yakın bir yerde, birlikte yaşayan Kamaklar ve Oranlardan bahseder. Bu üç urug adı, bilindiği gibi Kıpçakların ikinci (Kuman) ve büyük kollarının adlarıdır. Biz de bunlara şu delilleri ekleyelim:

Aynı Plinius (Tabii Tarih) Hopa'nın batı yanından akan Absar (Oğuz boyu Avşar) Çayı'ndan bahseder. MS. 131'de Appanos'a *Apsar* deniyor ve Rize'nin dört mil doğusundaki büyük çayın **Askur** adı ile, **Ahıska** yakınındaki ünlü kale **Askur'et** (Askur yurdu) ve bugünkü **Azgur** ile Bitlis'teki Azgur, Kaşgarlı Mahmut'ta *Yazgır* denilen Oğuz boyunun değişik söylenen (y protezi almış biçimi) Ptolemus (MS. 150'de yazılan) Coğrafyada *Kalarzen* denilen yer, 330 Agathangelos'ta *Kalarç* ve Gürcü kaynaklarında *K(a)larç-et* (Kalarç yurdu) olarak geçen ve **Ardanuç**, **Artvin**, **Şavşat** ve **Borçka** kesimini içine alan bölgenin adıdır. Buradan Karadeniz'e esen sert ve kuru yele öteden beri denilen *kalaç/kalaş* da buraya nispetle adlanmış olup, hepsi Kaşgarlı Mahmut'un 24 Oğuz Boyunun ikiz boyu olarak andığı Kalaç(Khalaç) uruğunun (arслан/aslan, kurşak/kuşak, varşak/vaşak adlarındaki gibi) eski biçimiyle anılışını gösterir.

Amasyalı Strabon'da, **Yukarı Kür** ve **Çoruk** boyları, Sakaların hâkim bir uruğunun adı ile Gogar'en (Gogar yurdu) diye anılır. Gürcü kaynağında ise buralar Gugaret ve Ermenice kroniklerde Gugar'k (Gugarlar) diye kavmi adla anılan bir eyâlet gösterilir. Sonraki **Çıldır Atabekleri** ülkesi ile buranın doğusundaki **Borçalı** ve Khıram çayları bölgesini de içine alan bu Gogaren/Gugaret Eyâleti, küçük Arşaklılar çağında (52-428) Kuzey Uçbeyliği/Bideaşkhlığı sayılıyor ve dokuz sancağı içine alıyordu. Bunlardan, **Tirel** (Tiryâlet), **Şor**, **Çor**, **Taşır**, **Kangar** (sonraki Kenger), **Çavak** (Çin-Çavatların adı bundan geliyor) ve **Kalarç** gibi yedisinin adı birer Türk urug ve boyundan kalmadır. Bu eyâletin ocaklı il beyleri ise, Çenasdan (Türkistan)'dan gelme **Orbelyanlar** hanedanı idi. Gugaret/Gugark Bideaşkhlı olan ve MS. 200 yılında Yunanca yazılı bir tasviri ele geçen Asparuk, 479 yılında Tuna-Bulgar Türk devletini kuracak olan hükümdarın adaşı idi.⁵ Sakalar ile gelen **Çor/Çol** (sonraki İslâm Arap kaynaklarında ç yerine s yazılmasıyla sol) uruğunun bir kolu Dağıstan Derbendi'ne Çor Kapısı ve kalabalık bir kolu da Gugaret'in batısından geçen ırmağa **Çoruk** (Çorlar) adını verdirmişti. Selçuklu fetihlerinden önce 1046'da Gence'de yazılan Farsça Kaabusnâme'de, **Kür** solunda ve Alazan batısındaki koca bölge halkı, **Kıpçakların** Sıkhnakh boyunun adıyla **Sıkhnakhlı** diye anılıyordu.

MS. Kafkaslar kuzeyinden gelip yerleşen **Borçalı** ve **Kazak** adlı ikiz boya mensup **Karakalpıklar** ile **Khazar Kağanlığı** ve **Sabirlerin** yerleşmelerini; **Kars** güneyindeki Aras boyuna Kalıs-Van (sonra Kağızman) adını verdiren ve adaşı Galiçya'da yaşayan Türk uruğu ile, **Çoruk** solundaki yaylak-

larda hâlâ hâtırası **Balkar/Barkal** diye yaşayan Dağıstan'dan gelme Bulgar kolundan **Balkarlar** ile **Karsakların** (**Çıldır** gölü kuzeyinde göl ve kasaba ile bizzat **Kars**'ın adı), MÖ. II. yüzyılda gelen bu boylardan kalmıştır. Daha öteki Türklerin **Kür** ve **Çoruk** boylarındaki canlı hâtıralarına bu kadarcıkla dokunarak yetinelim. Bir de, VI. yüzyılda bir On-Ogur kolunun, Faş/Riyon boylarına yerleşerek Kutayıs bölgesine Onogur adını verdimiş olduklarını unutmayalım.

Selçuklular ilk defa Sultan Alparslan'ın 1064'teki ilk batı seferi sırasında, Anadolu'yu fethedildiler. O yıl Bizanslılardan şimdiki **Iğdır, Tuzluca, Digor, Arpaçay, Kağızman, Sarıkamış** ve **Kars** bölgelerini, Bizans'ın müttefiki olan Ortodoks Akpaz-Gürcü Kırallığından (merkezleri Kutayıs idi) **Çıldır** Gölü çevresi ve Akhalkalak/Ahilkelek kesimi, merkezi **Borçalı Çayı** solunda Loru olan Gregoryen Bagratlılardan da eski Gugaret'in doğu kesimi sayılan Loru ve Şamşolde bölgeleri fethedilerek, bugünkü Türkiye'nin temelleri bu topraklarda kurulmuştu. Bu arada **Borçalı Çayı** boyundaki **Karapapaklar** da ana dilleri Türkçeyi devam ettirdiklerinden, Temmuz 1064 başlarında gönülden Müslüman olmuşlardı. **Sultan Alparslan**'nın 1067-1068'deki ikinci batı seferinde ise 420 yıldan çok zamandan beri Müslüman elinde olup, 912'den sonra da Arap Ceferoğulları Emirliği merkezi bulunan **Tiflis** alındı. Akpaz-Gürcü Kırallığı yenilerek **Ahıska, Ardahan, Göle** ve bütün **Çoruk** boyları fethedildi.

Ancak, Alparslan'ın ölümünden sonra Bizans'ın yardım ve teşvikiyle toparlanan Akpaz-Gürcistan Kırallığı, Sultan Melikşah'ın büyük başbuğu Danişmendli Emîr Ahmed'in, 24 Haziran 1080 günü yukarı **Posof**'un Kol Kal'ası altında ağır bozguna uğratarak Kutayıs çevresinde küçülmüş ve daimî haraç veren küçük bir kiralık durumuna sokulmuştur. **Kıralı** Kuropalat unvanlı II. Giorgi (1072-1089) gibi, onun oğlu II. Davit (1089-1125) de, 1118 yılına kadar Selçuklulara tâbi ve haraç verici oldu.

Tafsilâtı, bizim **Kars Tarihi**'yle rahmetli Osman Turan'ın 1971'de basılan son kitabında anlatılan **Son Kıpçak/Kumanların, XII. yüzyıldaki göçleriyle Kür ve Çoruk** boylarına yerleşmelerine gelelim:⁶

"Ak tenli, sarı saçlı, gök gözlü, çok güzel ve sağlam yapılı Kuman/Kıpçakların, Peçenek-Karakalpak-Uz/Tork ve Rus beylik (knezlik)leri ile yapılan 1109, 1111 ve 1116 yıllarındaki üç savaşta yenilmeleri, onlara Ten/Don ırmağı boylarındaki yurtlarını kaybettirmiş; Kuban ve Terek boylarına göçerek, sıkışıklığa düşmelerine yol açmıştır.

Diğer taraftan Fırat'ın batısına hâkim Türkiye Selçukluları, 1096'da başlayan Haçlı Seferi ve Bizans'ın canlanması yüzünden ilk merkezi İznik'ten çıkarıp, Konya'yı son payitaht edinerek, mücadelesine devam ediyordu. Fırat'ın doğusuna hâkim ve Kutayıs/ Açıkbaş/İmeret'teki Akpaz-Gürcü Kırallığından haraç alan Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 1117 yılında Irak (merkezi İsfahan) ve Horasan kollarına ayrılarak bölünmüştü. Ertesi yıl İsfahan'da 13 yaşındayken tahta çıkarılan Sultan Mahmut (1118-1131), hem istiklâl için uğraşan Bağdat Abbaslı halifesi ile hem de **Atabeklerinin** gayretiyle İsfahan tahtına geçirilmek istenen kendisinin iki üç kardeşine taraftar olanlarla uğraşmaya mecbur olmuştu. Bu yüzden Aran (Gence) ve Azerbaycan (Tebriz) vilâyetlerindeki kuvvetlerini yanına çağırıldığından, bütün **Kür** ve Aras boylarındaki Selçuklu hâkimiyet ve kudreti zayıflamıştı.

İşte bu durumu fırsat bilen ve 1096 ve 1098'de Kuman/Kıpçakların doğu kolu hükümdarı Şar-Han oğlu (sarışın anlamında Türkçe bir adla anılan) Atrak'ın kızı Prenses Guran-Dukht ile evli bulunan Kutayıs'taki Akpaz-Gürcü Kıralı II. David'in, çok güvendiği Kıpçakları nasıl özendirerek aileleriyle getirtip, Tiflis başta olmak üzere, **Yukarı Kür, Çoruk** boylarına yerleşmeleriyle, ülkesini nasıl genişlettiğini, **Kartlis Çkhovreba** denilen anonim ve resmî Gürcistan tarihinden özetleyelim.⁷

Son Kıpçak/Kumanların ilk kolunun gelişi (1118)

"Kıral David(Bagratlı II/1089-1125), bu sırada coşkun isteklerini gerçekleştirebilmek için, büyük sayıda orduya sahip olmadığını gördü. Çünkü onun tebaası, haddinden de aşırı derecede azdı... O, Kafkaslar kuzeyindeki komşu Kıpçak milleti ahalisinin çokluğunu, onların savaştaki cesaretlerini, yürüyüşteki çevikliklerini (atlı seferlerini) çok iyi biliyordu. Onların kendi idaresine (akraba sayılan güveğlerine) tabi olmaya hazır ve (1109-1116 yıllarındaki savaşlarda yenilip, yurtlarını bırakıp göçtüklerinden) yoksulluklarını, yakın komşu olarak yaşayan yerli halk olduklarından başkalarına göre (tarihi rakipleri Oğuz-Türkmen Selçuklular ile savaşarak fetihle yurt edinmek üzere güneye) gelmelerinin daha kolay olacağını kestirmişti. Hem bu kıral, yıllarca önce Kıpçak prenslerinin en soylusu Şaragan oğlu Atrak'ın kızı, güzelliği ile ünlü ve çok mutlu Guran-Dukht ile nikâhlanıp, onu Kartli'nin (Gürcistan'ın) Kıralıçesi yaptı. Bütün bu istekleri için Kıpçakların ve (hükümdarları olan) kaynatasının gelmesini temin etmek üzere güvenilir adamlarını gönderdi. Bu ahali de yapılan teklifleri severek kabul ettiler."

1118 yazında, Atrak Han oğulları idaresinde **Oset'teki Daryal Geçidi**'ni aşarak aileleriyle birlikte göçüp güneye gelen Kıpçakları, çoluk çocuklarıyla boş yerlere yerleştirdiler. Onlar da bu sefer, seçme 40 bin savaşı (Varyant: Çocuklarıyla birlikte 40 bin ev) getirdiler. Ayrıca, (rakip Peçenek, Karakalpak ve Uz/Torklardan alınma askerlerden) 5000 seçme **köle** de, (savaşta) yorgunlukta yedek olarak bulunuyordu (sonra bunlar güveği II. David'e, hassa askeri olarak verildi ki, hepsi Hristiyanlığa döndürülmüş olup tecrübeli, güvenilir ve cesaretli kişilerdi). **Kıpçakların** kendileri de yavaş yavaş (Ortodoks) Hristiyanlığı benimsemeye başladılar. Her gün çok sayıda Hristiyanlığa dönenler oluyordu.⁸

Bundan sonra, yaman savaşı, Çalka (Çarkacı) ve Çançak (kargı sançan) dedikleri **Kıpçaklar** sayesinde, 655'ten beri 400 yıldır İslamlar elinde bulunan **Tiflis** şehri, iki yıllık güçlü bir kuşatmayla 1122'de ele geçirilince II. David burayı başkent yaptı. 1123'teki bir sefer hazırlığında, yalnız **Kıpçaklı** askerlerin sayısı, 50 bin olduğu görüldü. Mart 1124'teki seferde, Khıram Çayı ve mayısta **Borçalı** Çayı boylarındaki kaleler ele geçirildi. Hazıranda **Çavakhet** (Ahılkelek çevresi), **Ardahan**, **Göle** ve **Tortum**'a kadarki **Çoruk** boyları Saltuklulardan alındı. Pasın ve İspir'e varınca Türkmenler yenildi, Oltu yakıldı; asker terhisle evlerine dönüp fethedilen yeni bölgelere yerleşmeye başladılar. Bu yüzden Kıral II. David'e, "Kurucu(eski düzene getiren)" lâkabı verildi. Ancak, onun, Selçuklu hizmetine çerisiyle giden Şeddadlı Emiri'nin bulunmayışını fırsat bilen Ermenilerin ihaneti ve davetiyle Arpaçayı boyları merkezi **Anı**'yı (Alparslan'ın fethinden 60 yıl, bir hafta sonra) 23 Ağustos 1124 de savaşı zapt ederken, muhafazasını "Mask-Aznavruları"na vermesi, Kıpçakların gözünden düşmesine yol açtı. Bu kıralı öldürmek için birkaç defa seçilen fedailer, kılıç, kargı ve ok ile her saldırılarında, "Tanrı onu korudu" deniyor. Bu yüzden, Ocak 1125'de ölen David'in yerine Tiflis'te tahta geçen oğlu Dimitri (1125-1156), ilk iş olarak, ahali (Müslümanları) kaçırmış olarak ele geçen bütün **Yukarı Kür ve Çoruk** boylarını, yeni baştan ahali ile şenlendirirken, **Kıpçakların** buralara yerleşmesini sağladı.⁹

Dimitri'nin halefi III. Giorgi çağında(1156-1184) Kıpçaklar, 1177'de çoktan hak ettikleri Başkumandanlığı ele geçirdiler: **Ku-Basar Bek** (*Türkçe, Kur=saf ve Basar=yener/bozar anlamındaki, Rize-Bayburt-Erzurum'daki Kumbasar adlı 40-50 bin kişilik Türk aileleri, bunun sülâlesinden gelmedir*), Selçuklu usulü Amir-Spasalar (Amir-i Sipahsalar) unvanıyla ülkenin başkumandanı tayin edildi. Oğulsuz olan III. Giorgi'nin kızı Tamara, ancak Başkumandan **Kubasar Bek**'in 1178'de verdiği söze göre ölen baba-

sının yerine Tiflis'te tahta geçebilmişti (1184-1213). Ancak Maliye Veziri Bezirgânlarbaşı olan **Kıpçaklı Kutlug Arslan**, zırhlı birlikleri başına toplayıp ileri gelenler/senato heyeti kararlarına göre devletin idaresi gereğini yeni tahta geçen Tamara'ya bildirirken, tevkif edilince, Kıpçakların öfkesi karşısında, derhal serbest bırakılmıştı.¹⁰

Selçuklulara bağlı Azerbaycan Atabeki Emir Ebubekir, 1195 ilkbaharında büyük bir orduyla Tiflis üzerine sefere hazırlanıyordu. Bunu duyan Kırالیçe Tamara ve kocası Alan/Oslu David Soslan, kendi askerlerini yetersiz görerek, Dağistan'daki Kıpçaklar hükümdarının kardeşi (Ortodoks) Sevinç Vsevolod'un büyük bir ordu ile yardımı gelmesini sağladılar. 1195'te gelen bu Kıpçaklı askerler toplanarak, kırlarda çadırlarını kurdular ve 220.000 kişilik çoluk çocuklu kalabalıklarıyla şu dört ırmağın boylarına yerleştiler:

Tiflis'ten (*Şirvan hududundaki Alazan kavşağında*) Karaağaç'a kadarki **Orta Kür** (kesimi), (*Tiflis güneyinde Kür'e sağdan karışan*) **Ktzia** (Khıram), Alget ve (Borçalı Çayı'nın öteki adı ile) **Kurd-Vaçar**. Bu sırada, Atabek Ebubekir'in kardeşi Pahlavan'ın oğlu ve Aran/Gence-Karabağ Emiri Amir Miran kendi kaynatası Şirvan/Şeki hâkimi Aksartan ile birlikte Aran Uluları ile gelerek, bu yeni Kıpçak ordularının çok kalabalık oluşu karşısında, barışa razı olup Kırالیçe Tamara tarafından Tiflis önünde saygı ile karşılandılar. Bu sıradaki resmî geçitte, önce (1118'de) gelenlere **Eski Kıpçak**, sonra gelenlere (1195'tekilere) **Yeni Kıpçak** denilerek ayırt edilmeleri gelenek oldu.¹¹ Bu yüzden, 1593 yılından kalma *Osmanlı Tahriri Gence Vilâyeti Defteri*'nde, **Kumanluy-i Kadim** ve **Kumanluy-i Cedid** adlarının kullanıldığı görülür.¹²

Çıldır-Atabekleri sülâlesini çıkararak, 1118 de gelen eski Kıpçaklar kolundan Yukarı Kür ve Çoruk boylarına yerleşmiş olanlardır. Bunların ataları, **Kıpçak**/Kuman soylularından olup, **Ulgar Dağı** eteklerinin doğu ve kuzey eteklerinden gelip, Aşağı Posof'ta birleşen çayların kavşağındaki **Çak** (Çat) **Kalpası**'nda otururlardı. Bu yüzden Gürcü kaynaklarında bunların aile nisbeti, buraya göre, Çake/Çakeli (Çaklı) diye anılmaktadır. Kırالیçe Tamara, iki yıllık inatçı bir kuşatma ve ablukadan sonra açlık-tan bunalan Türkmanlardan vire ile 1207'de teslim alınan Kars Kalası'nı, burada çok yararlığı görülen ve "Akhalçikheli (Ahıskalı) diye de tanınan Çakeli İvane'ye, Amiri Atabek unvanıyla birlikte koruma vazifesini vermişti.¹³

1221'de, bu İvane'nin oğlu ve Zırhlı kolu Kıpçak Başbuğu Korkore'nin büyük oğlu **Beka** (Türkçe, Böke=evren, ejder), **Borçalı Çayı'nın Kür'e** karıştığı

yerdeki ovada, Çingizli öncü kuvvetleriyle karşılaşan Apkaz-Gürcistan ordusunda yiğitçe dövüşerek ölmüştü. Çingizli Başbuğu Bayçu-Noyan, yerli Hristiyan kuvvetleriyle birlikte bu Kıpçakları da ordusuna alarak, gelip 1243'te Köseadağ Savaşı'nda Selçukluları yenmişti. Çingizlilere hizmette yararlığı görülen Çaklı Korkore'nin küçük oğlu Sargis, Hulagu Han'ın 1262'de Dağıstan'da Terek boyunda Altınordulu Berke Han'la savaşındaki aşırı cesaretinden Ahıska-Ardahan çevreleri serdarı tayin edildiği sırada, 8000 asker çıkaran bir güce sahip olmuştu. Papa (Baba) lâkabıyla da anılan Çaklı Sargis Bek, Hulagu'nun oğlu ve halefi Abaka Han'ın, 1266'da Kür boyunda aynı Berke Han'la yaptığı savaşta, Gürcistan ordusu Başkumandıydı. Ertesi sene 1267'de kardeşi (Ahmed) Takudar, ağabeyisi Abaka Han'a karşı ayaklanmıştı. Bu sırada Abaka Han, Aras ve Kür boylarında Takudar kuvvetleriyle başarılı savaşlar veren Baba Sargis'e, ataları yurdu Ahıska'nın valiliğini verdi ve onu Sipahsalar ve Cebecibaşı yaptı. İşte bu Baba Sargis ile, Çıldır Atabekleri/Çaklı sülâlesi kurularak, 310 yıl boyunca yaşamıştır.

Gürcü kaynağında, Çaklı Sargis'in oğlu I. Beka (1285-1308) çağında: (Asıl İber/Kartel/Gürcü hududu üzerindeki, Azgur boğazı da denilen) Taşkapı'dan Karnu Kalak (Erzurum)'a değin yayılan yerleri, Acara, Şavşat, Kalarçet, Tao (Tav-Eli) ülkesinin büyük kesimi (Olur/Tavusker, Şenkaya, Oltu, Narman, Tortum'u), Ardanuç, Göle, iki Ardahan (Ardahan ve Hanak'ı) ve Çıldır Gölü çevresini, ocaklık yurt olarak İlkhanlılardan almıştı, deniyor.¹⁴

"Büyük" lâkabını alan **I. Beka Bek**, 1291 de Keyhatu'nun Batı-Anadolu seferine katılarak Tonguzalo (Denizli) bölgesine varmış; 1295'teki amca çocukları Gazan ile Baydu'nun savaşında, birincisinin emrinde yararlık göstererek, ülkesinin bütünlüğünü korumuştur. 1297'de Gazan Han ordusuyla kendi çerisini de götürerek, Diyarbakir yanında Mısır Kölemenleriyle savaşmış; dönüşünde o yıl Trabzon tahtına geçmesine yardımcı olduğu (kardeşi kızından doğma yeğeni) Komninoslu II. Aleksis'ten (Çoruk ağzından Ardeşen'deki Furtuna Deresi'ne kadarki kıyıda bulunan, Lazluk kesimi) Çanet (Çan-yurdu) bölgesini alıp, kendi ülkesine katmış, kızını da onunla evlendirmişti. I. Beka da, Trabzon Tekfurluğu da, yıllık haracını Tebriz'de İlhanlılara ödemekteydi.¹⁵

Çoruk solunda Balkar Dağlarında yaylayıp, bunların batısındaki Karadeniz'e karışan sular boyunda kışlayan (çoğu Oğuz-Çepni boyundan) Trabzon'daki Turkomanların başbuğu Azat Musa, 1301 yazında 60 000 kişilik kuvvetiyle doğuya-Kıpçaklı Beyliği toprak-

larına akın etmişti. Tao (Tav Eli) bölgesinde (bir adaşı Tuna ağzı güneyindeki Dobruca'da bir göl ile çevresinde Tortoman (Tortum) kalesi altındaki savaşta, (Olur/Tavusker'deki Kıpçak beylerinden) Panaskertli Taka idaresindeki kuvvetleri yendikten sonra, (Göle-Ardahan yoluyla ilerleyip, Çıldır Gölü kuzeyindeki Kurtkale kesiminde (şimdiki adı Övündü olan Vaşlop) Vaşlovan'dan aşarak Ahılkeleke kadar uzayan Nigal deresiyle Mudzgul'u vurup yağmalattıktan sonra, kışlaklarına döndü. Azat Musa, ertesini 1302 yazında yine akına gelince, onun 30.000 kişilik kuvvetini, Çaklı (I.) Beka'nın 12.000 ve müttefiki Kartel (Tiflis) ile Somket (Borçalı) bölgesinden gelen 10.500 kişilik (Ortodoks-Hristiyan) kuvvetler ortaklaşa karşılayıp savaşarak, geri döndürüp, Barkal Dağları eteğinde yendiler. Bu sırada Beka Beğ'in yiğit oğlu II. Sargis, kuşatmakta olduğu İspir'i alınca, babasının koluyla birleşip **Bayburt'u** da zapt ile yağmalayıp, büyük ganimetlerle geri döndüler. İlhanlı Kazan (Gazan) Han, Kars bölgesini de, Beka Beğ'e verdi. Böylece Atabekliğin hudutları son genişliğine ulaşmıştı.¹⁶ ■

Devamı var

- 1 Z. Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 258.
- 2 Akdes Nimet Kurat, *İdil Boyu ve Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 84.
- 3 Merhum Hocamız tarafından yapılan bu tespitin ne kadar doğru olduğu günümüz Türkiye'sinde de görülmektedir. Türkiye'ye gelen Gürcü devlet adamlarının, Acara muhacirlerine vatandaşlık da vererek onların bir diaspora olduğunu ifade etmeleri, onların tarihî emelleri hakkında açık fikir vermektedir. (**Bizim Ahıska**)
- 4 Bu konuda bakınız: M. Fahrettin Kırzioğlu, Selçuklulardan Önce Armenia/Yukarı Eller'e Hâkim Olanlar, Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu-Tebliğler, İzmir 1983; Dede Korkut Oğuznamelerinin Tarih Belgesi Bakımından Değeri, TTK Belleten'i, S. 198, Ankara 1987.
- 5 David M. Lang, *Ancient Peoples and Place The Georgian*, New York 1966, s. 84-85, Fig. 18.
- 6 Kırzioğlu M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, s. 376-384; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 164-166, 252-253.
- 7 M. Brosset (Gürcüce aslından tercüme), *Histoire de la Georgie*, I. Partie, S.-Petersbourg 1849.
- 8 M. Brosset, H. Georgie-I, 360-363.
- 9 Aynı eser, s. 367-368.
- 10 Aynı eser, 368-370, 379, 381, 402, 406-408.
- 11 Aynı eser, s. 437-438, 442.
- 12 Kırzioğlu M. Fahrettin, 1593-Osmanlı Vilâyet Tahrir Defterinde Anılan Gence-Karabağ Sancakları Ulus ve Oymakları, AÜ Araştırma Dergisi, S. 10, Ankara 1979.
- 13 Brosset, aynı eser, s. 456.
- 14 Aynı eser, s. 487, 493, 557-558, 565-568, 575-583; yine onun tercümesi: *Histoire du Samtskhe ou Saatabago et du Clardjetie*, S. Petersburg, s. 205-206.
- 15 Aynı eser, s. 620-625.
- 16 Aynı eser, s. 620-630.

